УДК 75

Р.А. Гулиев

БОРЫНГЫ АЗӘРБАЙҖАН СКУЛЬПТУРАСЫНДА ХАТЫН-КЫЗ СИМВОЛИЗМЫ

Данная статья исследует культурное и историческое значение древних женских статуэток, обнаруженных в ходе археологических раскопок на территории Азербайджана. В статье подчёркивается, что форма и символика этих статуэток олицетворяют плодородие, изобилие и женскую энергию. Отмечается роль и значение женщины в древние времена, а также подчеркивается, что находки отражают высокую ценность, придаваемую женщине в культурах того времени. Исследование также освещает место этих статуэток, выражающих женскую энергию, в социальной и религиозной структуре эпохи.

Ключевые слова: Азербайджан, женщина, статуэтка, символ.

This article examines the cultural and historical significance of ancient female figurines found during archaeological excavations in Azerbaijan and Tatarstan. The article emphasizes that the shape and symbolism of the figurines represent fertility, abundance, and feminine energy. The role and importance of women in these regions was noted in ancient times, and the findings reflect the value attached to women in these cultures. The study also describes the place of these figurines, which reflect feminine energy, in the social and religious structure of that period.

Keywords: Azerbaijan, woman, statuette, symbol.

Бик борынгы чорлардан алып безнең көннәргә кадәр символ – кешелек дөньясының универсаль чагылышы формасы. Мәгънәдә, эчтәлектә һәм төшенчәдә урын алган символ, кешелек җәмгыятенең үсеш процессын белдерү формасы буларак аның роле турында философлар, рәссамнар һәм сәнгать белгечләре төрле фикерләр әйтәләр.

Символ хакыйкатькә ишарә ясый, ләкин беркайчан да аның белән тулысынча тәңгәл килә алмый. Шуңа күрә аңа үзе ишарәләгән мәгънә һәм хакыйкатьнең йогынтысы зур. Кабул ителгән символны үзгәртү яки юкка чыгару бик кыен. Еш кабатлану аны юкка чыгармый, киресенчә, аның тотрыклылыгын гына арттыра. Чөнки символ үзенең барлыкка килүенә җирлек булган мәдәният сыйфатларын да үзләштерә.

Һәр символ үзе барлыкка килгән географик урынга туры килгән тел, мәдәният һәм тарихи тәҗрибә кебек факторлар тәэсирендә формалаша. Бер мәдәниятнең символлары икенчесенеке белән кушылганда, алар үзара охшаш булалар, формаларын үзгәртәләр яки кайбер мәдәни символлар башкаларын ассимиляцияләләр. Моннан тыш, кайбер символлар универсаль характер ала. Мәдәни кыйммәтләрне киләчәк буыннарга үзгәрешсез тапшыруда мәдәни символлар мөһим роль уйныйлар һәм бу очракта саклагыч элементлар булып саналалар.

Азәрбайҗанда яшәгән борынгы төркиләрнең ышануларында җәмгать эшләре белән идарә иткән, низагларны хәл иткән хатын-

кызлар дәвалаучы һәм каһинә буларак танылалар. Алар шулай ук символларга керәләр. Хатын-кызлар уңдырышлылык, дөньяга килү, арадашчылык һәм киеренкелекне бетерү символы сыйфатында аерым мәгънәгә ия була. Төрки мифологиядә хатын-кыз символлары төрле образларда гәүдәләнеш таба: күктән яктылык белән бергә төшкән ана бүре, агач кәүсәсеннән чыккан, ботактан төшкән Дөнья агачы һ. б. [5: 250]. Баланың әнисе фамилиясен алуы кебек элементлар хатын-кызларның матриархаль башлангычын яки характерын һәм борынгы төрки җәмгыятьтәге көчен күрсәтә.

Төркиләрдә аеруча хөрмәт ителгән һәм төрле мәгънәләргә ия ана бүре (Бөрү, Ашина) эпосларда хатын-кыз символы буларак күрсәтелә. Моны болай аңлатып була: төркиләрне яклау, ашату һәм җитәкчелек итү кебек авыр бурычлар үтәгән хатын-кызлар тора-бара символларга әверелгән. Мәсәлән, бүредән килеп чыгу башка эпосларда да чагылыш таба.

Күп кенә башка мәдәниятләрдәге кебек угызларда «ай» символы шулай ук хатын-кызлар белән ассоциацияләнә. «Угыз хан» эпосына игътибар итик: Угызның әнисе – Айхакан, ә аның ике улы Гүнхан һәм Айхан [4: 142].

Азәрбайҗанда борын-борыннан хатын-кызга яшенә карап мөрәҗәгать итү формалары яшәгән: 15 яшькә кадәрге кызларга – «бану», 15–35 яшьлекләргә – «бейим», 35–55 яшьлекләргә – «ханым», 55–75 яшьлек хатын-кызларга – «хатун», ә 75 яшьтән өлкәнрәкләргә «ханым хатун» дип эндәшкәннәр [8]. Әмма хәзерге вакытта күбрәк «ханым» дип мөрәҗәгать итәләр. Бу сүзнең тарихи мәгънәсе «хан», «шаһ» сүзләренә барып тоташа. Ир кеше, хатынының дәрәҗәсен күтәреп, аңа «ХАНым» дип эндәшә.

Кешеләрнең тормышы кайбер шартларга турыдан-туры бәйле булып, алар да символларга йогынты ясаган. Мәсәлән, климат яки туфракның әһәмиятен ассызыкларга теләгәндә, яңгырны – корылыкның, муллыкны ачлыкның капма-каршысы буларак күрсәтүче мотивлар яки игеннең уңмавына юл куймаска тиешле символлар туган. Борынгы җәмгыять кешеләренең уй-хыялларын аңлау өчен, аларга йогынтысы аеруча зур булган нәрсәләргә игътибар итәргә кирәк. Бу яктан караганда, кыяга төшерелгән рәсемнәр һәм хатын-кызларны символлаштырган скульптуралар беренче сәнгать әсәрләре булып тора. Шуңа күрә хатын-кызлар сәнгатьнең башлангыч чор нигезен тәшкил итәләр дә. Кешелек дөньясының иң борынгы чорларына караган скульптуралар хатын-кыз символлары буларак кабул ителә.

Борынгы пластик сәнгатьнең төрле үрнәкләрен өч төркемгә бүлеп карарга мөмкин:

1) рельефлы;

2) түгәрәк (күләмле);

3) кабер ташлары.

Игенчелек үсү белән, неолит һәм энеолит чорларында яндырылган балчыктан савыт-саба ясый башлау скульптураның үсешенә

көчле этәргеч бирә һәм аның киң таралуына ярдәм итә. Төрле формалы булулары һәм үлчәмнәре белән аерылып торган балчык эшләнмәләр бу чорның иң мөһим казанышларыннан берсе санала. Әлеге процесслар нәтиҗәсендә скульптур эшләнмәләрнең эчтәлеге дә үзгәрә: алар арасында шәрә хатын-кыз потларның балчыктан ясалган кечкенә сыннары өстенлек итә башлый, алар элек кешеләр яшәгән авылларда табыла. Бу потларның зурлыгы – 15 см га кадәр. Төгәлрәк әйткәндә, мондый эшләнмәләр гадәттә өй эченә куела яки идән астына күмелә.

Шундый скульптураларның төрле урыннарда табылуы кешеләрнең аларның саклау функцияләренә ышануы турында сөйли: алар явыз рухлардан саклый һәм уңдырышлылык, муллык һәм иминлекне тәэмин итә. Азәрбайҗанның борынгы авылларында – Мингячевир, Исмаилла, Габалада – һәм башка төбәкләрдә табылган балчык скульптура эшләнмәләрен мондый ышануларга мисал итеп китерергә мөмкин. Кайвакыт аларны бодай оны яки бөртекләр дә кушып ясаганнар. Болар барысы да әлеге фигураларның бирeдә яшәүчеләрнең мул тормышын тәэмин итү белән бәйле тылсымлы-йола характерында булуын раслый.

Городец культурасы – Идел буе төбәге һәм Россиянең Дон буе далалары белән бәйле тимер гасыры археологик мәдәнияте ул (б. э. к. VIII–VII гасырлардан б. э. IV–V гасырларына кадәр яшәгән).

Городец авылларында керамика, сөяктән эшләнгән кораллар, таш эшләнмәләр һәм металл әйберләр табылган. Корал кебек металл әйберләр күбесенчә тимердән, ә ювелир әйберләр башлыча бронзадан эшләнгән. Бу культурага караган хатын-кыз сыннары балчыктан ясала һәм уңдырышлылык культын чагылдыра [9].

Моннан тыш, хәзерге Татарстан территориясен үз эченә алган Идел-Урал төбәгенең археологик культурасында таштан, сөяктән, балчыктан һәм бронзадан ясалган ритуаль формалар, сыннар һәм потлар табылган. Алар ир-атларны да, хатын-кызларны да гәүдәләндерәләр һәм борынгы төрки тамгалар булып торалар.

Алар арасында геометрик фигура да бар – тигезьяклы өчпочмак, гади булуына карамастан, сакраль мәгънәгә ия символ, ул дөньядагы күп кенә борынгы халыкларның символлар системасына керә. Кагыйдә буларак, өчпочмак изге тауның, хатын-кыз башлангычының, камилләшкән идеянең, шулай ук Мәхәббәт – Хакыйкать – Зирәклек, Җир – Күк – Кеше, Ата – Ана – Бала, Җан – Рух – Тән, Ата – Угыл – Изге Рух һ. б. кебек өчлекләр гәүдәләнеше буларак кабул ителә.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: гомумтөрки мифологик күзаллауларда югарыга юнәлгән өчпочмак, Галәмне саклаучы алиһә Һомай ана символы кебек, графема-тамгалар арасында шулай ук күп очрый [4: 161]. Хәзерге заманда яңа Гвинеядә Койта кабиләсе хатын-кызлары күкрәкләренә V-рәвешле татуировкалар ясыйлар, алар кызның кияүгә чыгу яшенә җитүен символлаштыра [6: 31]. Гомумтөрки фольклорда һәм мифологиядә Иязәр образлары мөһим

урын тота. Мәсәлән, Су анасы яки Урман иясе. Бу образлар хатын-кыз башлангычының табигать көчләре, уңдырышлылык һәм саклау көче белән бәйләнешен күрсәтә, болар борынгы хатын-кыз статуэткаларына нисбәтләнгән саклау һәм уңдырышлылык функцияләре белән бәйләнештә карала.

Ни өчен бу сыннарны кабергә салганнар? Мәгълүм булганча, борынгы төрки халыкларда (бронза дәверендә) абруйлы кеше үлгәч, аны барлык кирәк-яраклары: әйберләре, коллары һәм хәтта үтерелгән атлары белән бергә җирләгәннәр. Әмма соңрак, бу традициянең мәгънәсезлеген аңлап, аны символик рәвештә сурәтләнгән фигуралар белән алыштырганнар. Баштагы ышанулар һәм карашлар тәэсирендә алар дини төс ала, һәм археологик казулар вакытында табылган сыннарны шартлы рәвештә дүрт төп төркемгә бүлеп була:

Беренче төркемгә теге дөньяда бөтен авырлыкларны үлгән кеше белән бергә күтәреп, аңа хезмәт итсен дип, мәрхүмнең каберенә куелган фигуралар керә.

Икенче төркем фигуралары шулай ук анимистик дини карашлар тәэсирендә барлыкка килгән. Кабердә үлгән кешенең рухы әлеге сыннар белән бергә мәңге яшәячәк дип саналган.

Өченче төркемне теге дөньяда үлгәннәрнең күңелен ачу максаты белән ясалган фигуралар тәшкил итә.

Дүртенче төркемгә төрле аллаларны гәүдәләндергән фигуралар, шулай ук авыруларны «үзләренә алган» һәм башка ритуаль вазифалар башкарган сыннар керә.

Бронза һәм тимер гасырларына караган сыннарның үрнәкләрен, нигездә, курганнарда һәм башка күмү корылмаларында очратып була. Бу чорда шулай ук зооморф скульптура киң тарала, бу кабилә һәм ыруларның килеп чыгышы турында тотемик күзаллаулар үсү белән бәйле. Ата-баба гына түгел, кабилә яки ыру сакчылары да булганнар тотемнар. Бронза чорында Идел-Урал төбәгендә тотемик һәм аграр культлар белән бәйле зооморф һәм антропоморф сурәтләр очрап тора. Балчыктан әвәләп ясалган хатын-кыз образлары җирләү һәм авыл тормышы белән бәйле инвентарьларда табыла. Күбрәк схематик характердагы әлеге фигуралар җирнең уңдырышлылыгы һәм нәселне дәвам итү белән бәйле ритуаль максатларга хезмәт иткән, бу Мингячевир һәм Исмаилладагы Азәрбайҗан статуэткалары символизмына тәңгәл килә.

Таш гасырында Алиһә-Ана культы бөтен җирдә таралган була. Археология моны шаккаттыргыч дәлилләр белән раслады. Бүгенге көндә дә Пиренейдан алып Себергә кадәр киңлекләрдә таштан яки сөяктән уеп-кисеп ясалган хатын-кыз фигуралары табыла. Аларның иң борынгысына Австриядә юлыкканнар, һәм ул шартлы рәвештә «Венера» дип исемләнгән. Бу фигураларны бер мөһим сыйфат берләштерә: аларның кул, аяк һәм йөзләре үтә схематик сурәтләнгән. Борынгы заманнар рәссамын барыннан да элек тудыру һәм ашату-имезү белән бәйле органнар кызыксындырган. Хәзерге замандагы кайбер

примитив кабиләләрнең хатын-кызлары кебек, борынгы хатын-кызларның да күкрәкләре чыннан да бик зур һәм корсаклары салынкы булган дигән гипотеза яши. Әмма әгәр дә без «веналар»да реализмга омтылыш кына чагылуын танысак, борынгы хатын-кызларның да йөзләре булмаган, ә куллары бик кечкенә булган дип санарга тиеш... Ахыр килеп, без гадиләштерүнең соңгы дәрәҗәсен күрәбез: күкрәктән генә торган статуэтка – тудыру һәм имезү функцияләренең чиста сурәте, акылга бернинди ишарә юк. Бу – «мәңгелек хатын-кыз гүзәллеге»нең иң борынгы гәүдәләнеше [3: 6]. Чынлыкта исә дөньяга яңа җан иңдерүне, муллыкны, уңдырышлылыкны, тууны гәүдәләндергән бу статуэткалар төгәл йөз чалымнарына, кул һәм аякларга мохтаҗ да түгел.

2015 елда Татар Суыксуы авылы җирлегендә (Татарстан Республикасының Актаныш районы) эзләнү эшләре алып барганда табылган балчык антропоморф фигура фәнни әйләнешкә кертелә [2: 161]. Бу – хатын-кыз фигурасы, һәм ул уңдырышлылык культы белән бәйле булырга мөмкин. Аның орнаментларын анализлау һәм интерпретацияләү Идел-Кама буенда яшәгән борынгы халыкның костюмын реконструкцияләү өчен яңа мәгълүматлар бирергә мөмкин. Табылдык б. э. к. III–IV гасырларга һәм Ананьино мәдәни-тарихи өлкәсе үсешенең соңгы чорына карый. Аны Тауасты Байлар авылы җирлегендә 1958 елда табылган шундый ук фигура белән, шулай ук күрше төбәкләрдәге башка аналогияләре белән чагыштыру мондый балчык эшләнмәләр соңгырак дәверләрдә дә булган дип фаразларга мөмкинлек бирә [2: 161].

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: төрки халыкларның дөньяга карашында хатын-кыз мәрхәмәтле, изге зат буларак кабул ителгән, аңа аерым хөрмәт белән караганнар һәм якларга омтылганнар. Хатын-кыз шулай ук тыйнаклык символы да булып тора. Нәкъ менә шуңа күрә гаилә һәм аны төзү, саклау белән бәйле бөтен нәрсә аның төп миссиясе булып саналган. Хатын-кыз – хезмәт сөючән, ябык холыклы зат, үз-үзен саклап, ул бер үк вакытта гаиләсен һәм киләчәкне дә саклый. Аңа нәкъ менә шундый итеп караганнар да.

Азәрбайҗанның борынгы скульптурасында хатын-кыз символизмы төрки халыкларга хас булган универсаль уңдырышлылык, муллык, саклау культының һәм иҗади хатын-кыз энергиясенең төбәк үзенчәлекләрен чагылдырган тирән мәдәни-тарихи күренеш булып тора. Авыл җирлекләрендә һәм каберлекләрдә неолит һәм энеолит чорларына караган балчыктан эшләнгән кечкенә хатын-кыз фигуралары табылу аларның борынгы җәмгыятьләрнең социаль-дини структурасында мөһим роль уйнавын фәнни яктан раслый, алар анда гаиләнең иминлеген һәм явыз рухлардан саклаучы, җирнең уңдырышлылыгын тәэмин итүче, шулай ук теге дөньяда ярдәм итүче иyләр (обереги) булып торганнар.

Тикшеренү шуны күрсәтә: бу скульптураларда (шул исәптән «веналар»да да) анатомик үзенчәлекләрнең (күкрәк, корсак) схематик

яки гипертрофик сурәтләнеше символның функциональ әһәмиятен – тудыру һәм имезүне – ассызыклау өчен хезмәт иткән һәм «мәңгелек хатын-кыз гүзәллеге» архетибының иң борынгы гәүдәләнеше булып тора.

Шулай итеп, төбәкнең борынгы скульптурасы төбәк мәдәни практикалары һәм гомумтөрки мифологик күзаллаулар синтезын чагылдыра, бербөтен символик система барлыкка китерә, соңгысы исә хатын-кызны иртә сәнгатьнең нигезе итеп кенә түгел, ә җәмгыятьнең рухи таянычы, дөньяга килү, муллык символы һәм киләчәкнең дә башлангычы итеп күрсәтә.

Әдәбият

1. Археология Волго-Уралья: в 7 т. Т. 3. Ранний железный век / Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ; под общ. ред. А.Г. Ситдикова; отв. ред. А.А. Чижевский. Казань: Изд-во АН РТ, 2021. 676 с.: ил.

2. *Беляев А.В., Хуснутдинов Э.А.* Глиняная фигурка из Татарско-Суксинского поселения // Поволжская археология. 2016. № 3 (17). С. 161–167.

3. *İbrahimov Telman.* Azərbaycan qədim heykəltəraşlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2013. 112 s.

4. *Qurbanov Araz.* Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr. Bakı, 2013. 326 s.

5. *Ramazan Qafarlı.* Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası). Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011. 438 s.

6. *Guliyev Ramil.* Images on the body in ancient Karabakh culture // İncəsənət və mədəniyyət problemləri Beynəlxalq Elmi Jurnal. Bakı, 2024. Vol. 18. № 1. S. 29–37.

7. https://eksisozluk.com/apakay--667275

8. https://sabaha-inamla.az/diger/30797-xanm-sozu-nec-yaranb.html

9. https://en.wikipedia.org/wiki/Gorodets_culture

Гулиев Рамил Афиг оглы,
сәнгать белеме буенча фәлсәфә докторы,
Азәрбайҗан Милли Фәннәр академиясе Архитектура һәм сәнгать институтының гыйльми сәркатибе

Гулиев Рамиль Афиг оглы,
доктор философии по искусствоведению,
ученый секретарь Института архитектуры и искусства Национальной Академии наук Азербайджана

ramil_amea@mail.ru